

mgr Janusz Kowalczyk,
Zakład Badań Etnicznych Wydziału Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

EUROPEJSKIE GRANICE I POGRANICZA

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОРДОНИ ТА ПОГРАНИЧЧЯ

У статті наведено перелік досліджень функцій державних кордонів та специфіки прикордонних регіонів. Розглянуто наслідки існування державних кордонів для економічних, суспільних та політичних процесів. З використанням політологічних досліджень підтверджено, що кордони та прикордоння можуть розділяти, але також інтегрувати сусідні держави та регіони.

Ключові слова: державні кордони, прикордоння, периферійні регіони.

Keywords: state borders, borderlands, peripheral regions.

“Wielowiekowa historia kontynentu europejskiego jest historią granic państwowych”¹.

Serhij Trojan

Konwencja o prawach i obowiązkach państw podpisana w Montevideo 26 grudnia 1933 roku stwierdza w art. 1, iż warunkiem uznania określonego tworu politycznego za państwo i przyznania mu podmiotowości prawnomiędzynarodowej jest posiadanie stałej ludności, struktur karnych, suwerennej władzy, terytorium oddzielonego od innych granicą oraz zdolności wchodzenia w relacje międzynarodowe. Porozumienie to – zawierające rozwinięcie klasycznej definicji Georga Jellinka, który wymieniał trzy elementy państwa: ludność, terytorium oraz władzę zwierzchnią – stanowiło wprawdzie umowę regionalną, ale z czasem jej postanowienia stały się powszechnie akceptowanymi zasadami prawa międzynarodowego. Uznaje ono granicę za element wyznaczający zakres terytorialny danego państwa i zasięg jego zwierzchnictwa.

Samo pojęcie „granic” pojawiło się w stosunkach międzynarodowych

¹ S. Trojan, *Rozwój stosunków transgranicznych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2007, s. 21.

dość późno, bo dopiero na przełomie XIII i XIV wieku¹, a więc znacznie później niż pojęcie „terytorium”, które już w starożytności było uważane za istotny element państwa. Za poprzedniczkę współczesnej granicy państwowej można uznać rzymską *limes* oddzielającą imperium od świata barbarzyńskiego. Warto zauważyć, że nigdy nie była to jednak bariera w pełni szczelna. Jak zauważa Krzysztof Pomian „rzymskie obozy wojskowe, które miały strzec *limes* przed barbarzyńcami, stanowiły w czasach pokoju miejsce spotkania i wymiany między dwoma światami”². Zasadniczymi elementami tworzącymi *limes* były stałe obozy warowne, wznoszone w punktach o znaczeniu strategicznym, pomiędzy którymi lokowano mniejsze grody oraz wieże strażnicze. Przy obozach budowano *canabae*, czyli osady rzemieślniczo-handlowe zamieszkałe przez rodziny żołnierzy, kupców i rzemieślników, które dały początek takim miastom, jak Budapeszt i Wiedeń³. Jednocześnie skuteczna obrona granic i zapewnienie pokoju wewnętrznego stwarzało warunki do przemieszczania się ludzi i towarów oraz rozprzestrzeniania się idei.

Pierwotnymi granicami pomiędzy poszczególnymi państwami były rozległe strefy położone na peryferiach tych państw. Zazwyczaj były to obszary leśne, góry, bagna, rozlewiska rzeczne lub inne trudno dostępne ze względów przyrodniczych obszary. Strefy te pozostawały niezamieszkałe lub bardzo rzadko zaludnione. Zwykle na tych terenach państwo stawiało swoje znaki graniczne oraz rozmieszczało obozy wojskowe w celu ochrony obszarów zamieszkałych. Przebieg ówczesnych granic wyznaczały punkty obronne lokowane w miejscach o znaczeniu strategicznym, takich jak: węzły dróg, przeprawy rzeczne, doliny górskie, przejścia przez puszcze i bagna itp.⁴. Przez długi czas granice państwowe miały charakter sferowy. Szczególnie na obszarach, gdzie pogranicze było nieproduktywne państwa nie dokonywały delimitacji, zaś strefa graniczna pozostawała polityczną ziemią niczyją, do której nikt nie zgłaszał pretensji. W przypadku, kiedy jednak granica przebiegała przez teren o dużym znaczeniu gospodarczym

1 R. Bierzanek, J. Symonides, Prawo międzynarodowe publiczne, Warszawa 1992, s. 201. Jednak zdaniem Józefa Barbaga koncepcja granicy państwowej sięga aż czasów śmierci Karola Wielkiego, kiedy to terytoria lenne zostały rozdzielone pomiędzy kilku posiadaczy. Zob. J. Barbag, Geografia polityczna ogólna, Warszawa 1987, s. 61.

² K. Pomian, Europa i jej narody, Warszawa 1992, s. 8.

³ P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w). Wielka Historia Polski, tom I, Kraków 1998, s. 234-235.

⁴ M. Baczworow, A. Suliborski, Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia, Warszawa 2003, s. 75.

to była pilniej strzeżona i państwa dążyły do ściślejszego jej wytyczenia¹.

Współczesna granica państwowa stanowi linię, a precyzyjniej płaszczyznę, w obrębie której zawiera się terytorium państwowe; oddziela je od terytorium innego państwa lub od terytorium nie podlegającego jurysdykcji narodowej. „Z prawnego punktu widzenia granica jest wyimaginowaną «kurtyną», przebiegającą pod kątem 90° względem powierzchni ziemi, oddzielającą państwa i obszary bez określonej przynależności (np. otwarte morze). W takim rozumieniu granica określa przynależność do danego państwa nie tylko jego terytorium, ale i akwenów wodnych, przestrzeni powietrznej i podziemnej”². Granicę można też definiować jako „element składowy państwa wyznaczający jego terytorium i instrument polityki państwa, który wraz z nim ulega adaptacji do wewnętrznych i zewnętrznych zmian środowiskowych”³.

Linearne rozumienie granicy pojawiło się po raz pierwszy w 1659 roku przy okazji zawarcia pokoju pirenejskiego⁴, a następnie przy okazji traktatów, które zawarła Republika Francuska w 1797 i 1801 roku⁵. Dopiero jednak poczynając od schyłku XIX stulecia granica linearna stała się zjawiskiem stosunkowo powszechnym⁶. Zmiany jakie zaszły we Francji u schyłku XVIII wieku i reakcja na nie ze strony państw sąsiedzkich wzmocniły znaczenie granic, które – jak zauważył John Agnew – do Rewolucji 1789 roku zdawały się istnieć jedynie dla żołnierzy i książąt, i to tylko w okresie wojny⁷.

Współczesna koncepcja granic związana jest z rozwojem transportu i gospodarki oraz wzrostem zaludnienia poszczególnych państw. Zjawiska te wymusiły zawężenie obszarów granicznych, które zaczęły zmieniać się stopniowo w pasy liniowe. Był to jednak proces dokonujący się zazwyczaj w dłuższej przestrzeni czasu. Proces kształtowania granic w ich współczesnym rozumieniu przebiegał szybciej na obszarach gęściej zaludnionych i zagospodarowanych, a wolniej na pustkowiach i terenach niezbyt cennych pod względem gospodarczym.

¹ M. Koter, Region polityczny – geneza, ewolucja, morfologia, [w:] Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość, pod red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 59-60.

² M. Baczarow, A. Suliborski, op. cit., s. 72.

³ A. Moraczewska, Transformacja funkcji granic Polski, Lublin 2008, s. 22-23.

⁴ Z. Rykiel, Podstawy geografii politycznej, Warszawa 2006, s. 119. Przy czym dokładny przebieg granicy hiszpańsko-francuskiej w Pirenejach został wyznaczony nieco później, bo na mocy traktatu z Llivii w 1690 roku.

⁵ R. Bierzanek, J. Symonides, op. cit., s. 201.

⁶ J. Barbag, op. cit., s. 61-62

⁷ J. Agnew, The „Civilisational” Roots of European National Boundaries, [w:] Boundaries and Place: European Borderlands in Geographical Context, ed. D. H. Kaplan and J. Häkli, Lanham 2002, s. 21.

Wyznaczanie granicy państwowej dokonywane jest w następującej kolejności¹:

- a) decyzji politycznej, która określa w sposób ogólny tę granicę;
- b) delimitacji, czyli szczegółowego opisu jej przebiegu zawartego w akcie prawa międzynarodowego;
- c) demarkacji, oznaczającej szczegółowe wytyczenie przebiegu granicy w terenie, zgodnie z zasadami określania granicy państwowej, oznakowanie granicy w terenie i naniesienie tych znaków na mapę szczegółową.

Po dokonaniu powyższych działań sąsiadujące państwa przejmują administrowanie granicy państwowej, które choć jest regulowane przez prawo wewnętrzne to jednak wymaga współdziałania z państwem sąsiadującym.

Rozpowszechnionym podziałem granic jest ich rozróżnienie na naturalne i konwencjonalne. Za naturalne są uznawane granice wyznaczone w oparciu o obiekty geograficzne, takie jak góry, rzeki, pustynie, itp. Najdłuższą tradycję ma wytyczanie granic wzdłuż pasm górskich, którymi przebiegają działy wodne. Z kolei wyznaczanie granic na rzekach jest metodą najłatwiejszą i względnie niesporną. Poza tym, naturalne bariery geograficzne, takie jak pasma górskie, morza i pustynie, są nie tylko łatwiejsze do delimitacji i obrony, ale też częściej oddzielają poszczególne etnospory, co sprawia, iż ustanawiane na nich granice państwowe rzadziej stanowią obiekty konfliktów². Zagadnienie „naturalności” granic, pomimo zakorzenienia w potocznej świadomości, jest obecnie kwestionowane na gruncie nauki jako kategoria geopolityczna. Do zdecydowanych przeciwników tej koncepcji należy Zbigniew Rykiel, którego zdaniem granica naturalna utożsamiana z granicą polityczną zdeterminowaną jednoznacznie przez przyrodę nie istnieje, zaś ujmowanie dużych rzek jako typowych granic naturalnych implikuje nierozstrzygalną sprzeczność pomiędzy funkcją granicy i szlaku komunikacyjnego³.

W oparciu o wyznacznik genetyczny dokonywany jest podział na granice antecedentne (pierwotne wobec otaczających je form zagospodarowania przestrzennego) i subsekwentne (wtórne wobec form zagospodarowania przestrzennego). W porównaniu do poprzedniej klasyfikacji, kryterium podziału nie opiera się na czynnikach przyrodniczych, ale na długowieczności względem otoczenia i stopniu ich przyswojenia przez krajobraz kulturowy⁴. Cechą granic wtórnych jest to, iż

¹ A. Kłafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1979, s. 200-202.

² M. Baczworow, A. Suliborski, op. cit., s. 76-78.

³ Zobacz szerzej: Z. Rykiel, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 1990, nr 1-2, s. 23-35.

⁴ Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej...*, s. 126.

przecinają występujące na danym obszarze powiązania infrastrukturalne, ekonomiczne i społeczne. Jednak istnienie granicy sprawia, iż rozwój zagospodarowania przestrzennego zmusza do uwzględnienia jej przebiegu. Należy zwrócić uwagę na relatywność podziału na granice antecendentne i subsekwentne, gdyż każda granica polityczna z chwilą wytyczenia ma zrazu charakter subsekwentny, który wraz z upływem czasu płynnie przechodzi w antecendentny.

W oparciu o kryterium genetyczne możliwe jest również wyodrębnienie¹:

- a) granic państwowych istniejących od wieków (np. Szwajcarii, Holandii, portugalsko-hiszpańska²);
- b) granic pomiędzy byłymi imperiami;
- c) granic pomiędzy starymi i nowo powstałymi państwami;
- d) wcześniejszych granic regionalnych zamienionych w państwowe;
- e) nowych granic, nie istniejących poprzednio.

Przebieg granic państwowych cechuje się zazwyczaj znaczną zmiennością. Wiąże się to z procesami historycznymi obejmującymi poszczególne państwa lub grupy państw, które powstają i znikają oraz dokonują – dobrowolnych lub wymuszonych – zmian terytorialnych. Zazwyczaj wymieniane są trzy przyczyny braku stabilizacji granic³. Pierwszą z nich jest brak naturalnych barier. Drugą – sprzeczności ideologiczne i zróżnicowanie w poziomie rozwoju sąsiadujących państw. Kolejną przyczyną są rozbieżności między granicami politycznymi i etnicznymi⁴.

Granice często stawały się przyczyną konfliktów między państwami. Należy w tym miejscu wyróżnić dwie kategorie występujących w tym

¹ M. Baczworow, A. Suliborski, op. cit., s. 78.

² Najstarszą w Europie, bo ukształtowaną jeszcze w XIII wieku, jest obecna granica między Portugalią i Hiszpanią. Jednak trwającym od czasów Kongresu Wiedeńskiego pozostaje problem przynależności gminy Olivenza, pozostającej terytorium spornym pomiędzy oboma państwami. Sprawowana od 1801 roku suwerenność Hiszpanii nad tym terytorium jest kwestionowana przez Portugalie, która uważa je za obszar swojej suwerenności de iure. Należy zwrócić uwagę, że problem Olivenzy nie powoduje zaostrzonego konfliktu na szczeblu międzypaństwowym, zaś 18 marca 2008 roku gmina, wraz z sąsiadującymi wspólnotami terytorialnymi z Hiszpanii i Portugalii utworzyła Euroregion Iberica. Zob.: Europacto en la frontera hispano-lusa <<http://www.elperiodicoextremadura.com/noticias/noticia.asp?pkid=362510>>.

³ S. Otok, Geografia polityczna. Geopolityka – państwo – ekopolityka, Warszawa 1996, s. 78.

⁴ Należy jednak zwrócić uwagę na brak możliwości precyzyjnego przeprowadzenia granic politycznych zgodnie z przebiegiem granic etnicznych. Wynika to z faktu, iż „granice państwowe i administracyjne są granicami bez szerokości, natomiast granice etniczne (których natura jest problematyczna) da się ustalić tylko w przybliżeniu”. W. Żelazny, Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość, Poznań 2004, s. 11.

przypadku sporów: graniczny i terytorialny. Spór graniczny odnosi się do różnych stanowisk stron co do interpretacji przebiegu linii granicznej ustalonej na mocy traktatu. Ze sporem terytorialnym mamy do czynienia wówczas, gdy jedna ze stron kwestionuje ważność samego traktatu ustanawiającego granicę¹.

Zasadnicze znaczenie dla dalszych rozważań ma rozróżnienie na granice dzielące i łączące. To zaś wymaga omówienia zagadnień formalizacji i przepuszczalności granicy. Każda granica stanowi strukturę formalną, jednak poziom tej formalizacji może być stopniowany. Niskim poziomem sformalizowania cechują się tzw. granice otwarte, których nie należy automatycznie utożsamiać z granicami łączącymi. Te drugie, charakteryzują się bowiem, zarówno niską formalizacją, jak też znaczną przepuszczalnością, czyli wysokim natężeniem przepływów przez granicę². „Każda granica jest w większym lub mniejszym stopniu barierą ograniczającą migrację ludzi, swobodną wymianę towarów, środków finansowych, a czasami również możliwości oddziaływania kulturalnego i ideologicznego”³. Implikuje to utożsamianie granicy państwowej jako bariery przestrzennej. Przy czym pojęcie bariery przestrzennej ma szersze znaczenie i wiąże się z kategorią przenikalności, niezależnie od typowej dla granic kategorii formalizacji. Bariera przestrzenna jest rozumiana jako „przeszkoda lub zaporą uniemożliwiająca lub utrudniająca realizowanie, rozpoczęcie lub kontynuowanie określonych czynności (przemieszczeń, powiązań i interakcji) dokonujących się w przestrzeni fizycznej”⁴. Jednocześnie funkcje granicy mogą zmieniać się w czasie, np. pod wpływem postępujących procesów integracyjnych następuje zmniejszanie się ich roli.

Skutkiem istnienia granicy są m.in. zakłócenia redukujące lub deformujące przebieg procesów gospodarczych. Granice zniechęcają do lokalizowania działalności gospodarczej. Typowymi problemami obszarów przygranicznych prowadzącymi do ich słabości ekonomicznej są:

- a) taryfy celne, oddzielające komplementarne wobec siebie obszary rynkowe;
- b) różnice etniczno-kulturowe, dające podobne efekty jak bariery celne;
- c) skierowane od granicy (w kierunku wnętrza każdego z przygranicznych państw) powiązania generowane przez funkcje zrejonizowane;

¹ S. Otok, op. cit., s. 78.

² Z. Rykiel, op. cit., s. 129.

³ J. Barbag, op. cit., s. 65.

⁴ W. A. Gorzym-Wilkowski, Region transgraniczny na tle podstawowych pojęć geograficznych – próba syntezy, „Przegląd Geograficzny” 2005, t.77, z. 2, s. 237.

d) względy militarne¹.

W geografii politycznej wyszczególniana jest także granica reliktowa, utożsamiana też z tzw. „efektem granicy”², której istota polega na utrwaleniu jej w krajobrazie kulturowym i/lub społecznym kraju na długo po utraceniu przez nią pierwotnej funkcji politycznej.

Innym kryterium podziału granic są pełnione przez nie funkcje. Za Vlatko Cvrtilą można wyodrębnić granice rozumiane jako³:

- a) bariery (izolujące);
- b) filtry (półprzepuszczalne);
- c) sfery kontaktu (jednoczące);
- d) sfery integracji (łącznie).

Interesującą klasyfikację funkcji pełnionych przez granice państwowe zaproponowała A. Moraczewska, wprowadzając podział na trzy metafunkcje i pięć funkcji granic. Kryterium rodzaju stosunków międzynarodowych z państwami ościennymi stanowi podstawę wyodrębnienia megafunkcji⁴:

- a) dezintegracyjnej;
- b) fragmentacyjnej;
- c) integracyjnej.

Zamykanie się granic na wszelkie kontakty stanowi podstawę funkcji **dezintegracyjnej** charakteryzującej systemy izolujące się od środowiska zewnętrznego, albo wynika z realizacji zasad systemu politycznego występującego w państwie lub państwach, czy też zróżnicowania systemów politycznych sąsiadujących państw. Występowanie tej funkcji wiąże się z podnoszeniem znaczenia granicy jako części składowej systemu państwowego oraz jej funkcji oddzielającej wobec środowiska zewnętrznego i stanowi barierę polityczną, ekonomiczną i społeczną, a w przypadku zaostrzenia stosunków bilateralnych – barierę militarną i techniczną.

Funkcja **fragmentacyjna** polega na selektywnym otwieraniu się na pewne czynniki przepływające przez granicę lub różnicowania stopnia jej przenikalności w stosunku do określonych państw. Omawiana funkcja jest typowa dla okresu transformacji systemowej państwa i dokonuje się z różną dynamiką zmian, których kierunek przebiega od postrzegania granicy państwowej jako miejsca separacji w stronę współpracy transgranicznej i możliwości określonych.

Z kolei funkcja **integracyjna** cechuje granicę o wysokim poziomie otwartości i intensywności kontaktów⁵. W niektórych przypadkach może

¹ Ibidem, s. 238-239.

² M. Koter, op. cit., s. 52.

³ V. Cvrtila, Politička geografija i geopolitika, Zagreb 2004, s. 68.

⁴ A. Moraczewska, op. cit., s. 27-30.

⁵ Obszary wokół “miękkich” granic wewnątrz Unii Europejskiej przekształcają

wręcz przejawiać się likwidacją formalnej infrastruktury granicznej. W przypadku tej funkcji granica postrzegana jest jako element systemu państwowego łączący państwa. Jest ona charakterystyczna dla intensywnych stosunków międzypaństwowych.

Kierunek oddziaływania granicy stanowi podstawę wyodrębnienia funkcji¹:

- a) demarkacyjnej;
- b) bariery;
- c) imitacyjnej;
- d) deterministycznej;
- e) zaścianka.

Funkcja **demarkacyjna** polega na określaniu terytorium państwa i oddzielaniu jednego obszaru od drugiego. Stanowi przedmiot umów międzynarodowych dotyczących delimitacji granicy i często bywa zaznaczana w terenie. Realizując funkcję **bariery** granica oddziela wewnątrz państwa od środowiska zewnętrznego i może być utożsamiana równocześnie z rolą ochronną i kontrolną. Jej realizacja wiąże się z istnieniem infrastruktury granicznej. Ma ona pierwotny względem innych funkcji charakter. Funkcja **limitacyjna** łączy się z wyznaczaniem terytorialnego zakresu obowiązywania prawa wewnętrznego, stanowionego przez organy państwowe oraz suwerenności władzy państwowej. Istotą funkcji **deterministycznej** jest zapewnianie społeczeństwu poczucia wspólnoty i tożsamości. Granica określa bowiem obszar, na którym obowiązuje dany język, wartości, idee, kulturowane zwyczaje itp.. Funkcję **zaścianka** oddaje typowy zakres oddziaływania granicy, rozpatrywany w relacji odległości od centrum państwa lub wyznaczania jego peryferii.

Pojęcie granicy łączy się etymologicznie z pojęciem pogranicza. Przy czym obie kategorie mogą występować względem siebie w opozycji. Rozróżnienie pomiędzy granicą a pograniczem polega między innym na tym, iż ta pierwsza ma formę linii zaś drugie stanowi powierzchnię. Zdaniem Teresy Smolińskiej granica oznacza „linię podziału, natomiast pogranicze (kresy, rubież) określa obszar (strefę) w pobliżu granicy”². Takie ujęcie podkreśla linearność granicy oraz strefowość pogranicza. Jednocześnie „kategoria pogranicza łagodzi zdecydowanie represyjność granicy,

się stopniowo w tereny o charakterze transkulturowym z własną tożsamością. Zob.: K. Krzysztofek, Pogranicza i multikulturalizm w rozszerzonej Unii, „Studia Europejskie” 2003, nr 1, s. 93.

¹ A. Moraczewska, op. cit., s. 29-34.

² T. Smolińska, Wstęp, [w:] Pogranicze jako problem kultury. Materiały konferencji naukowej, Opole 13-14.12. 1993 r., red. nauk. T. Smolińska, Opole 1994, s. 5.

która ma funkcję rozdzielania i izolowania, strzeżenia nienaruszalności, wydzielania i zawłaszczania przestrzeni¹. „Pogranicze jest – według Marina Baczwarowa i Andrzeja Suliborskiego – nierozzerwalnie związane z istnieniem granicy i stanowi jakąś sferę, czasami trudną do jednoznacznego wyznaczenia przestrzennego, w której przenikają się cechy specyficzne dla obszarów rozgraniczonych. W zależności od rodzaju granicy, która może rozdzielać obszary odmienne pod względem naturalnym (przyrodniczym), kulturowym, gospodarczym i politycznym, pogranicze jest strefą przejściową, charakteryzującą się występowaniem cech znamienych dla obu terytoriów rozgraniczonych, a także cech nowych będących ich pochodną². Grzegorz Babiński wymienia następujące wymiary pogranicza: geograficzny, historyczny, polityczny, etniczny, społeczny i kulturowy³.

Wymiar geograficzny wynika z aspektu przestrzennego. Obszar pogranicza może być określony w oparciu o naturalne cechy przestrzeni lub na podstawie specyfiki osadnictwa i zróżnicowania kulturowego mieszkańców. Mimo, że obszar pogranicza etnicznego często nie ma wyraźnie określonych granic geograficznych to jednak wymiar przestrzenny jest obecny w świadomości społecznej jego mieszkańców. Brak dokładnego wyznaczenia granic pogranicza etnicznego może przyczyniać się do powstawania konfliktów.

Pogranicza kształtując się w wyniku długotrwałych procesów stanowią produkt historii. **Wymiar historyczny** w różnym stopniu wiąże się zarówno przeszłością polityczną jak również z dziejami społecznymi, ekonomicznymi i lokalnymi. Historia stanowi ważki element w świadomości mieszkańców pogranicza, gdyż stosunek do wydarzeń z przeszłości może łączyć ich lub dzielić.

Istota **wymiaru politycznego** polega na tym, iż pogranicza powstawały zwykle na styku struktur politycznych, wokół granic państwowych lub/i w wyniku ich przesunięć. Rozdzielenie jednorodnego pod względem politycznym i kulturowym obszaru w wyniku wytyczenia granicy skutkowało często wzrostem różnic kulturowych pomiędzy rozdzielonymi w wyniku decyzji politycznych społecznościami i kształtowaniem się na ich styku pograniczy. Występują także pogranicza, na których nigdy nie funkcjonowały granice polityczne, ewentualnie powstawały one bardzo późno. Pomędzy tymi przypadkami, usytuowanymi niejako na skrajnych

¹ S. Uliasz, O literaturze Kresów i pograniczu kultur, Rzeszów 2001, s. 15.

² M. Baczwarow, A. Suliborski, op. cit., s. 135-136.

³ G. Babiński, Pogranicze polsko-ukraińskie: Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość, Kraków 1997, s. 43-49.

biegunach, zawiera się obszar różnorodnych uwarunkowań wzajemnych i równoważenia się czynników naturalnych (kulturowych, etnicznych) oraz stanowiących (państwowych, politycznych).

Analizując sytuację pograniczy trudno jest uniknąć kontekstu historyczno-politycznego, gdyż procesy powstawania, zanikania i transformacji organizmów politycznych pozostają w bezpośrednim związku ze współczesnością. Odnosi się to nierzadko do kwestii świadomości etnicznej mieszkańców pogranicza. Na tych obszarach w sposób szczególny procesy integracyjne i asymilacyjne mogą prowadzić do rozmywania zróżnicowania etnicznego¹.

Wymiar etniczny widoczny jest w przypadku obszarów, gdzie istnieje zróżnicowanie narodowościowe lub etniczno-regionalne. Zazwyczaj pogranicza ulokowane są na peryferiach zwartej przestrzeni kulturowej, na terenach, gdzie stykają się co najmniej dwie kultury². Jednak nie każde pogranicze nosi charakter narodowy czy etniczny³. Pogranicza, w przypadku których obecny jest czynnik można podzielić według następującej typologii:

- a) pogranicza narodowe, pomiędzy w pełni uformowanymi narodami;
- b) pogranicza etniczne, gdy żadna z grup nie jest narodem;
- c) pogranicza pomiędzy narodem i zbiorowością etniczną nie będącą ukształtowanym narodem.

Andrzej Sadowski zwraca uwagę na trwałość pograniczy etnicznych, które w odróżnieniu do pograniczy politycznych ulegają zdecydowanie mniejszym zmianom⁴.

Wymiar społeczny nierzadko nakłada się na zróżnicowanie etniczne obszarów pogranicznych. Wyraźne stratyfikacje etniczne na obszarach pogranicznych w Europie kształtowały się zazwyczaj wskutek ekspansji terytorialnej, połączonej z osadnictwem członków zbiorowości dominującej na obszarach zajętych. Zróżnicowanie społeczne pomiędzy ludnością miejscową i napływową często wzrastało wraz z postępowaniem procesów asymilacyjnych lokalnych elit. W minionych wiekach procesy

¹ Por.: W. Romanowicz, Pogranicze jako przedmiot badań społecznych, „Rozprawy Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej” 2007, t. 1, s. 89-91.

² A. Sadowski, Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce, Kraków 1991, s. 15.

³ Inne stanowisko reprezentuje Antonina Kłoskowska definiując pogranicze jako „terytorium położone między dwoma obszarami państwowymi lub regionalnymi, charakteryzujące się przemieszaniem etnicznym lub narodowościowym wynikającym z bliskości przestrzennej”. A. Kłoskowska, Kultury narodowe u korzeni, Warszawa 1996, s. 125.

⁴ A. Sadowski, op. cit., s. 19.

takie były wyraźnie widoczne na obszarach ekspansji polskiej na ziemiach ukraińskich. Pewien poziom stratyfikacji społeczno-etnicznej ma miejsce na niemal wszystkich pograniczach etnicznych. Często ludność wiejska różni się tam wyraźnie etnicznie od ludności miejskiej. Łączy się to z różnicami zawodowymi, poziomem wykształcenia oraz statusem ekonomicznym. Stosunkowo nieliczne są przypadki pograniczy etnicznych, na których członkowie różnych grup narodowościowych zamieszkują razem, a ich sytuacja ekonomiczna jest jednakowa.

Wymiar kulturowy powiązany jest z elementami kultury, które poprzez wzajemne przenikanie i zderzenie, ulegają transformacji i mogą być czynnikiem różnicującym zbiorowości zamieszkałe na pograniczach. Przy czym powszechnie przyjęte jest rozróżnienie na pogranicza etnograficzne (nazywane też pograniczami kulturowymi) oraz pogranicza etniczno-narodowe. Istotną rolę w kontaktach etnicznych i kulturowych na obszarach pogranicznych odgrywa religia. Różnice religijne często współwystępują z różnicami etnicznymi, przy czym religia bywa główną podstawą identyfikacji narodowej.

Pogranicza stanowią przestrzeń przenikania i przeplatania się różnych zbiorowości ludzkich i ich kultur. Jest to względnie określony fizycznie i w dużym stopniu zmienny historycznie obszar, na którym dokonuje się dyfuzja społeczna i kulturowa pomiędzy dwoma lub większą liczbą grup społecznych. Stopień tej wymiany może być różny i dlatego obszary pogranicza mogą być pojmowane w trojaki sposób, jako¹:

- a) „szańce”, gdy podkreśla się ich rolę obrony przed obcością;
- b) „przyczółki”, czyli tereny zdobyte i stanowiące etap do dalszej ekspansji;
- c) „pomosty” oznaczający przejście do wzajemnej wymiany dóbr materialnych i duchowych.

Jednocześnie, sposób pojmowania pograniczy, będących korelatami granic, zmienia się wraz ze zmianą funkcji pełnionych przez granice². Pogranicza spełniające funkcję „pomostów” mogą być swego rodzaju barometrami zmian politycznych i kulturowych, ponieważ ich rozwój sygnalizuje gotowość, zarówno instytucji jak i mieszkańców, do dostosowywania się do nowych sposobów myślenia i działania³.

Pogranicza stanowią zjawiska kulturowe pojawiające się wskutek

¹ Ibidem.

² Por.: K. Krzysztofek, op. cit.

³ J. Häkli, D. H. Kaplan, Learning from Europe? Borderlands in Social and Geographical Context, [w:] Boundaries and Place..., s. 12-13.

istnienia granicy i które rzadko mają charakter jednorodny¹. Mogą być one rozpatrywane również w wymiarach²:

a) terytorialnym, gdzie istotne jest miejsce, na którym dokonuje się określony typ współżycia społecznego;

b) treściowo-kulturowym kładącym nacisk na zespół zwyczajów i reguł kształtujących specyfikę kulturową danego obszaru;

c) interakcyjnym, który analizuje rodzaje więzi i proces komunikacji członków społeczności pogranicza;

d) osobisty, badający stany i akty świadomości jednostek z uwzględnieniem znaczenia grupy lokalnej i regionalnej, językowej, wyznaniowej i etnicznej, a przez to osadzającej osobę w konkretnym miejscu i czasie, w rozwoju osobowym.

Jest rzeczą oczywistą, iż pomiędzy przedzielonymi granicą państwową obszarami dochodzi do wzajemnego oddziaływania. Oscar J. Martinez wyróżnił cztery modele możliwych interakcji: odseparowanie, współlistnienie, współzależność i integracja³. Pogranicza **odseparowane** – w ujęciu Martineza – cechują obszary, w których przeważają napięcia, granica jest funkcjonalnie zamknięta, a wzajemne oddziaływanie transgraniczne jest całkowicie lub prawie całkowicie nieobecne. Pogranicza **współlistniejące** występują tam, gdzie stabilność ma charakter okazjonalny, a granice są lekko otwarte, co umożliwia ograniczony rozwój oddziaływania transgranicznego. Pogranicza **współzależne** – obszary, w których stabilność panuje przez większość czasu, występują zwiększone interakcje transgraniczne oraz przyjazne stosunki i współpraca między mieszkańcami. Pogranicza **zintegrowane** – obszary, w których stabilność jest silna, gospodarki krajów sąsiednich zostały połączone, istnieje swobodny przepływ osób i towarów przez granicę.

Zjawiskiem charakterystycznym dla dostatecznie rozległych organizmów państwowych jest występowanie kresów, które wbrew rozpowszechnionym opiniom nie należy odnosić jedynie do wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej. „Kresy to część peryferyjnych obszarów państwa, położonych poza jego efektywnym terytorium, gdzie władza centralna jest słaba lub zbyt odległa, aby narzucić swą efektywną kontrolę. Kresy to jednak

¹ Szerzej na ten temat patrz: P. P. Grzybowski, Edukacja europejska – od wielokulturowości do międzykulturowości. Koncepcje edukacji wielokulturowej i międzykulturowej w kontekście europejskim ze szczególnym uwzględnieniem środowiska frankofońskiego, Kraków 2007, s. 19-33.

² J. Nikitorowicz, Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa, Białystok 1995, s. 10-15.

³ O. J. Martinez, The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis, [w:] Global Boundaries, ed. by C. H. Schofield, London 1994, s. 1-5.

również ta część peryferyjnych obszarów państwa, która jest położona poza (...) efektywnym obszarem państwa, gdzie nie dotarła jeszcze kultura, a nawet stałe osadnictwo”¹. Są to „tereny leżące poza «obszarem gniazdowym» narodu i poza pierwotnym etnicznym terytorium państwa, na ogół później do niego przyłączone”². Cechę szczególną kresów stanowi słabe powiązanie z rdzeniem politycznym państwa, a władza państwowa ma zazwyczaj na kresach charakter czysto nominalny. Wynika to z ich peryferyjności, które znalazły też odzwierciedlenie w etymologii terminu.

Mimo, że – utworzone od słowa „kres” – pojęcie kresów weszło do polszczyzny z języka niemieckiego, w którym „Kreis” oznaczało niegdyś granicę, linię, naznaczony kres³, to jednak w świadomości polskiej pojęcie to posiada wyraźnie orientalną konotację⁴. Kierunek lokalizacji kresów uzależniony był od lokalizacji peryferii. Przyjmując centralne położenie osi Renu, przedłużone następnie do północnych Włoch i południowej Anglii, za rdzeń kontynentu europejskiego, wraz z przemieszczaniem się na wschód oddalamy się od tego rdzenia i mamy do czynienia z coraz większymi peryferiami. Dlatego też uznanie „wschodniości” za istotną cechę kresów jest zakorzenione w znacznej części Europy⁵.

Za czasów I Rzeczypospolitej popularnym określeniem kresów były „ziemie ukraińskie” lub ukraińskie, czyli obszary położone na skraju państwa. Stąd również wywodzi się nazwa toponimiczna Ukrainy. Andreas Kappeler zwraca uwagę, że „Ukraina oznacza pogranicze. Początkowo

¹ Z. Rykiel, op. cit., s.136.

² M. Koter, Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej, [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, pod red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 9-10.

³ J. Kolbuszewski, Kresy, Wrocław 1995, s. 12.

⁴ Jak piszą M. Baczworow i A. Suliborski „w Polsce termin «kresy» kojarzy się jednoznacznie z pograniczem wschodnim I i II Rzeczypospolitej, mającym swoistą kulturę powstałą jako efekt procesu historycznego oraz długotrwałej wieloetniczności i związanej z tym multikulturowości tych obszarów. Dla wielu Polaków mają one znaczenie symboliczne, wywołane własnymi przeżyciami okresu dzieciństwa lub historią życia rodziców, a także mityczne, związane z etosem społecznym, pluralistyczną kulturą i krajobrazem”. M. Baczworow, A. Suliborski, op. cit., s. 138-139.

⁵ W Stanach Zjednoczonych kresy utożsamiano z Dzikim Zachodem. Także w Brazylii rolę kresów pełnią nadal położone w zachodniej części kraju obszary górnego dorzecza Amazonki. W części Europy Zachodniej, szczególnie w Anglii można zaobserwować zjawisko okcydentalizacji kresów. Z kolei w przypadku Francji, Hiszpanii oraz Portugalii mamy do czynienia z merydionalizacją kresów, a zatem przekonaniem o ich „południowości”. W państwach Półwyspu Skandynawskiego występuje zaś zjawisko septentrionalizacji kresów, a zatem przekonaniu o ich „północności”. Zob.: Z. Rykiel, op. cit., s. 143-144.

pojęcie *Ukraina* oznaczało regiony na granicy ze stepem, na linii podziału między ludnością osiadłą a cywilizacją koczowniczą¹. Na obszarze tym przez stulecia przebiegała strefa podziału między światem słowiańsko-chrześcijańskim a turecko-tatarskim światem islamu.

Pojęcia „pogranicza”, „kresów” oraz naznaczonego ideologicznie „przedmurza” mają charakter synonimiczny. O ile jednak pogranicze oznacza równoprawne sąsiedztwo, o tyle kresy kojarzą się z sąsiedztwem ofensywnym, zaś przedmurze – defensywnym². Dlatego też w interesie Polski i Ukrainy winno leżeć kształtowanie dobrosąsiedzkiej współpracy na obszarze **wspólnego pogranicza**, choć oczywiście *Kresy* pozostaną jeszcze na długo pojęciem przywoływanym w sentymentalnych wspomnieniach.

BIBLIOGRAFIA

1. Agnew J., The „Civilisational” Roots of European National Boundaries, [w:] *Boundaries and Place: European Borderlands in Geographical Context*, ed. D. H. Kaplan and J. Häkli, Lanham 2002.
2. Babiński G., *Pogranicze polsko-ukraińskie: Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków 1997.
3. Baczwiarow M., Suliborski A., *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Warszawa 2003.
4. Barbag J., *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987.
5. Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1992.
6. Cvrtila V., *Politička geografija i geopolitika*, Zagreb 2004.
7. Gorzym-Wilkowski W. A., *Region transgraniczny na tle podstawowych pojęć geograficznych – próba syntezy*, „Przegląd Geograficzny” 2005, t. 77, z. 2.
8. Grzybowski P. P., *Edukacja europejska – od wielokulturowości do międzykulturowości. Koncepcje edukacji wielokulturowej i międzykulturowej w kontekście europejskim ze szczególnym uwzględnieniem środowiska frankofońskiego*, Kraków 2007.
9. Häkli J., Kaplan D. H., *Learning from Europe? Borderlands in Social and Geographical Context*, [w:] *Boundaries and Place: European Borderlands in Geographical Context*, ed. D. H. Kaplan and J. Häkli, Lanham 2002.
10. Kaczanowski P., Kozłowski J. K., *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w)*. Wielka Historia Polski, tom 1, Kraków 1998.
11. Kappeler A., *Kleine Geschichte der Ukraine*, München 1994.
12. Klafkowski A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1979.
13. Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
14. Kolbuszewski J., *Kresy*, Wrocław 1995.
15. Koter M., *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń*

¹ A. Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*, München 1994, s. 17.

² Z. Rykiel, op. cit., s. 144.

geografii politycznej, [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, pod red. K. Handke, Warszawa 1997.

16. Koter M., Region polityczny – geneza, ewolucja, morfologia, [w:] Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość, pod red. K. Handke, Warszawa 1993.

17. Krzysztofek K., Pogranicza i multikulturalizm w rozszerzonej Unii, „Studia Europejskie” 2003, nr 1.

18. Martinez O. J., The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis, [w:] Global Boundaries, ed. by C. H. Schofield, London 1994.

19. Moraczewska A., Transformacja funkcji granic Polski, Lublin 2008.

20. Nikitorowicz J., Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa, Białystok 1995.

21. Otok S., Geografia polityczna. Geopolityka – państwo – ekopolityka, Warszawa 1996.

22. Pogranicze jako problem kultury. Materiały konferencji naukowej, Opole 13-14.12. 1993 r., red. nauk. T. Smolińska, Opole 1994.

23. Pomian K., Europa i jej narody, Warszawa 1992.

24. Romanowicz W., Pogranicze jako przedmiot badań społecznych, „Rozprawy Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej” 2007, t. 1.

25. Rykiel Z., Koncepcje granic w badaniach geograficznych, „Przegląd Geograficzny” 1990, nr 1-2.

26. Rykiel Z., Podstawy geografii politycznej, Warszawa 2006.

27. Sadowski A., Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce, Kraków 1991.

28. Trojan S., Rozwój stosunków transgranicznych w Europie Środkowo-Wschodniej, Lublin 2007.

29. Uliasz S., O literaturze Kresów i pograniczu kultur, Rzeszów 2001.

30. Żelazny W., Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość, Poznań 2004.